

16
2025

ОКТОИХ

ЧАСОПИС ОДЈЕЉЕЊА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ
МАТИЦЕ СРПСКЕ — ДРУШТВА ЧЛАНОВА У ЦРНОЈ ГОРИ

Садржај

Расправе и чланци

Језик

- Радмило Н. Маројевић:** Његошева пјесма-некролог *Нелажни знак њамеји: Праху Народољуйца* (лингвистичка, текстолошка и версо-лошка интерпретација) 7—61
- Катарина Штећић:** Употреба прошлих глаголских времена у Вуковом преводу јеванђеља: однос између српског превода и црквено-словенског предлошка 63—81
- Бранкица Ђ. Марковић:** О виноградарској лексици Паштровића 83—92
- Драга Бојовић — Весна Миљанић:** Социолингвистички аспекти именовања језика у црногорском парламентарном дискурсу 93—107
- Александар М. Новаковић:** Функционални наставни материјали за савладавање српског као страног језика: препоруке и савети ученика 109—120

Књижевност

- Александра С. Лукић:** Смешно и комично у Ђурђевићевом спеву *Дервиш* 123—143
- Росанда Бајовић:** Пери—Лордова теорија о постанку Хомерових епова и „хомеризација“ епова Авда Међедовића 145—173
- Ана М. Мумовић:** Нечиста крв и/или нечиста савест као ланчана реакција (Свет Боре Станковића као галерија јунака без будућности) 175—189
- Ђорђе М. Ђурђевић:** Поетика иконе као поетика песме: Богородица Тројеручица у песништву српског послератног модернизма 191—204

Прилози и прикази

- Виктор Савић:** Несуђени обновитељ Српске деспотовине и издавалац српскословенских палеотипа: *О сложеној личности и истинском дјелу Божидара Вуковића* 207—211
- Емилија Д. Рецић Мирковић:** О првом речнику личних надимака у србистици (Голуб Јашовић, Милица Дејановић, Душан Стефановић, *Речник личних надимака Срба са Косова и Метихије*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2023, 432 стр.) 213—214
- Драган Копривица:** Кошмари Адама Спасића у роману *Пуџ* у *Криводо* Мироја Вуковића 215—228

Ана М. Мумовић*

Институт за српску културу, Приштина — Лепосавић

Нечиста крв и/или нечиста савест као ланчана реакција (Свет Боре Станковића као галерија јунака без будућности)**

Сажетак: У теоријској равни рад полази од идеје да свако разматрање проблема *везе и односа* књижевности и будућности увек подразумева критички поглед на историју. Конфуције је, промишљајући о времену, веровао да се будућност може предсказати на основу познавања прошлости. У том смислу указујемо на филозофско, друштвено и психолошко разумевање времена.

У примењеној равни, прихватајући категорију времена као „темељну мисаону категорију“, *Нечистијој крви* као нечистој савести приступамо тако што имамо на уму пишчеву историјску окренутост српској трагичној породици и друштву, и то не само кроз призму трагичне лепоте женског бића.

Као резултанта теоријског и примењеног сагледавања теме јесте налаз да Станковићев роман јасно афирмише схватање да историја представља арену смисленог људског делања и пут који води испуњењу. Нажалост, ниједан од његових јунака не успева у свом отпору последицама нечисте крви и нечисте савести.

Кључне речи: Бора Станковић, *Нечистија крв*, време, историја, српски народ, књижевни јунаци.

*Шта је дакле време? Док ме нико не пита, ја знам;
кад би, ипак, ваљало да то објасним — ја не знам.*

Августин Хипонски

Приспуј. — С обзиром на то да је време трајан, непрекидан редослед постојања и догађаја који се као ланчана реакција одвијају у очигледно неповратном смеру од прошлости, кроз садашњост ка будућности (в. Влекбурн 2013: 436), и један од основних појмова у филозофији, науци, религији и уметности, разматрање проблема будућности у књижевности увек подразумева критичку посвећеност историји. Промишљајући о времену, Конфуције је у 6. в. п. н. е. веровао да се будућност може предсказати на основу познавања прошлости.

* djordj_ana@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Ако прихватимо овакав приступ категорији времена, јасно је да је у *Нечистијој крви* као нечистој савести или ланчаној реакцији изражена пишчева историјска или временска окренутост породици и друштву (не само кроз призму трагичне лепоте женског бића). Станковићев роман јасно афирмише схватање да историја као процес представља арену смисленог људског делања и пут који води испуњењу и зато представља такву слику историје, народа, породице и појединца у њој. Нажалост, ниједан од јунака романа, у целини и докраја, не успева у свом отпору последицама нечисте крви и нечисте савести као ланчаној реакцији и зато нужно сви остају без будућности.

За потребе наше анализе дефинишемо појам ланчане реакције. У физици и хемији ланчана реакција је низ реакција где реактивни продукт или међупродукт проузрокује даље реакције. Тада се дешава огроман број цепања језгара, па се добија велика енергија. Она може бити и неконтролисана и као таква доводи до експлозивног ослобађања енергије. Психолошки и историјски роман *Нечиста крв* креиран је тако као да је Станковић анализирао атомска језгра и елементарне честице у крви или магнетне таласе у мозгу, који се испољавају као енергија лудила и као такви из генерације у генерацију доводе до цепања личности, породице и друштва и остављају последице. Ланчане реакције у крви и савести јунака дате су као *јродукт и удар зрачења* нових реакција у новим генерацијама и томе ни лека нема, ни конца ни краја, што сведоче Софкина сећања на претке, чиме је осветљена прошлост, и дегенерисана деца, што као чињеница упућује и на садашњост и на будућност.

Посматрајући време као „темељну мисаону категорију“ (И. Кант) и као историју, очигледно је да код Станковићевих јунака има црних слутњи и страха, али нема обожавања предака и потпуне оданости родитељима, нити се, осим у окупљању поводом Божића, Ускрса или слава, јасно види хришћански дух у држави чије је становништво било потпуно хришћанско. Још мање међу јунацима има промишљања времена које служи процесу разумевања и владања што води напретку породице, друштва и народа.

Такво промишљање будућности (читај: и времена) у нашем приступу *Нечистијој крви* подразумева заправо промишљање и простора као апсолутне категорије. Да не бисмо са књижевне критике скренули ка филозофији, овде ћемо се зауставити и, у светлу тумачења књижевног уметничког језичког дела, одредити наш појам схватања будућности. Станковићев роман показује да је време једнако везано за физички свет (историју) и за персоналну егзистенцију (јунака) и да га је могућно тумачити и истраживати помоћу различитих духовних способности.

Када је реч о приступу, иако тема именује само будућност, у анализи полазимо од четири чињенице битне за разумевање категорије времена: (1) садашњости одговара психолошка способност перцепције, (2) прошлост увек стоји у вези са памћењем, (3) будућност је условљена моћима анализе и рационалног предвиђања, (4) психолошкој структури времена одговара граматичка структура глагола (прошло време, садашње време и будуће

време, односно: *јесам*, *бићии* и *хйећии* као помоћни глаголи или алати за разумевање времена) јер, у психолошком смислу, два објективно једнака временска периода могу бити неједнака. Управо то је честа тема у уметности и изражено је и у Станковићевој *Нечистијој крви*.¹

У свакој од ових чињеница скрива се искушење анализе, јер ми, у овом трену, имајући на уму филозофску спознају да се „време не може непрестано делити“ и да његова „најмања опажљива временска јединица јесте трен“ (А. Ајнштајн), вреднујемо у времену нешто што је некада била далека будућност (115 година од штампања романа) и нешто што представља моћима анализе перцепцију стварности из које вреднујемо прошлост или предсказујемо будућност. То упућује на нужност да *време* схватимо као трајан и непрекидан редослед постајања и догађаја који се одвијају у смеру: *од йрошлостйи, кроз садашњостй ка дугућностйи*. Као један од основних појмова у филозофији, уметности, науци и религији, оно се зато описује као линеарни континуум, неповратни след који се протеже назад, ка прошлости, и напред, ка будућности, и као бесконачан или као коначан след (в. Речник 2004: 90—91). Управо и тако схваћено време одређује нашу *йшачку йлегишйша* као критичара.

Време и књижевност

Питање *везе и односа* књижевности и будућности показује колико је Станковићева *Нечистија крв* велико и јединствено дело и зашто је сврстано у први ред српских романа.² Истовремено, та чињеница показује зашто је у заостреној форми роман отворен за ову тему као услов разумевања историје и бића српског народа у форми која је и данас актуелна.³ Другим речима, како каже Д. Бабић поводом критике Његошевог дела, у њему су „кључеви за разумевање историје и бића народа“, и мислити о Станковићу у светлу задате теме значи „једним оком гледати на историју и судбину народа, на заветно језгро његовог *йосйшојања*“ (Бабић 2024: 7), а ми бисмо додали и *расйадања* и *несйшајања*. Овакво разумевање времена у роману показује да је ајнштајновски схваћено време зависно од материје и простора, да се оно може непрестано делити, да је његова најмања опажљива временска јединица трен (управо овај трен у којем пишемо или у којем ви читате) и да се не може независно од њих посматрати. Време се, дакле, везује за кретање материје, и ако нема кретања, нема смисла ни говорити, па чак ни промишљати о времену (в. Речник 2004: 90—91).

¹ У филозофији и религији будизма нема места никаквој продуженој садашњости. Самим тим што је тренутна, садашњост је већ прошлост у часу када о њој размишљамо. Чулни органи могу да ступе у контакт само с појединим моментима, па зато и опажање може да буде само тренутно, одмах пролази, те је представа о континуитету чисто имагинарна (в. Енциклопедија 1992: одељак време, 789—792).

² Остављамо све налазе критике, која је свестрано тумачила Станковићево дело, и упућујемо на последњи тематски зборник „*Нечистија крв*“ *Борисава Станковића сто йодина йосле (1910—2010)*, који доноси 27 текстова.

³ „Сто година од објављивања једног књижевног дела, његова актуелност за све то време у националној култури“, већ је истакла критика, „вредан је податак и разлог свеопштег новог читања и тумачења“ (Денић 2010: 257).

Одговарајући зато на профано питање шта је главна идеја, тема и тајна трајања Станковићевог света и јунака као галерије неслободних људи и друштва без будућности, наглашавамо да су то психолошке болести и страст као тајна душе или есенције живог бића у времену и условима уздизања и пропадања или задобијања и губљења слободе у транзицији: народне, породичне и личне. Тако схватајући роман *Нечистија крв*, ми заправо прихватамо филозофско тумачење да је време (1) нужна представа која чини основ свих наших опажања, односно критичких судова, (2) да се у погледу појава уопште време не може уништити и (3) да се појаве могу издвојити из времена управо онако како то чине и романисијер и критичари.

У његошевски схваћеном далеко комплекснијем контексту, и Душко Бабић као критичар одгонета у једном слоју оно што је Његош у својим књигама мудрости назвао „тајна чојку човјек је највећа“. Иако је Станковић писац „старих дана“ и оног што мирише на босиљак, језиком, сликом света и драмом јунака, савременом читаоцу готово неразумљивога, постаје изазован за нашу тему и питање: *зашто је судбина српског народа оваква и у будућности неизвесна?* Станковић слика време којем ни душа (као оличење свега доброг и сама као добро или услов спасења), ни љубав или однос према жени и породици нашем времену нису блиски, а ипак садрже *заједничко језгро* или душевне болести пореклом од нечисте крви као силе разарања у себи. И зато, онако како је Бабић пронашао афирмативну везу *Горској вијенца* и литија у Црној Гори, ми, сто петнаест година после појаве *Нечистије крви*, налазимо у истом времену *узрочну везу* између Станковићевог романа и будућности српскога народа у нечистој крви као нечистој савести или у књизи „дубоке запитаности“.⁴

Полазећи од компаратистике као битног дела и методе науке о књижевности, поређењем са највећим мислиоцима из епохе која му претходи, такође налазимо да Станковићеве слике нечисте крви и/или нечисте савести нису израз Петра Петровића Његоша (1813—1851), *иламеној њојше*, нити опорог сатирика што живи у Радоју Домановићу (1873—1908), а који твори по афористичком принципу: „Где нема сатире, или је много врлина или мало слободе“ (Рајковић 2018: 15), на пример, да поменемо само два представника врхунских вредности из првог реда српских писаца који припадају двама стилским епохама. Он не пева по Његошевем првом стилском обрасцу, који усхићено афирмише народ по методу и стилу: „Роде драги, витешко кољено“, већ то чини пре по другом творачком, критичком и реалистичком принципу Прометеја са Ловћена: „Племе моје сном мртвијем спава“.

Велики Врањанац нема ни опредељење да као Домановић сатиром сече, показујући слепог вођу на слепом путу, већ, по законима класичног и психолошког реализма, исписује и дописује ствари онакве какве јесу у српском друштву, које се тада још није конституисало као нација. И зато се *Нечистија крв* данас (као паралелни поглед на стварност и будућност од пре 115

⁴ Дакле, као саморазумевајуће становиште прихватамо критички вредносни суд да *Нечистија крв* „сагледава време ослобођења од Турака, кретање у друштву доласком нових вредности и правила, као и стање појединца у тадашњој транзицији“ (Денић 2010: 257).

година, а запрема и дубљу прошлост) још лакше разуме: (а) као *крвна веза* књижевности и романа као њене најкомплексније форме и (б) будућности књижевности као циљу у којем се огледа свака велика уметност. У роману је преликана страшна *џуја* и *ојомена* историје и судбине и душе народа. Душа народа је „оно што чини живот, принцип живота, знак живота, оно што се само собом покреће“ (Павловић 1997: 77), и приказана је у времену које јесте, а не у времену којег нема.

Болести и дивља страст царовале су некада, као и данас, само у другој форми. Погледајмо природу и лексику савремених народних песама и неверстава, на пример. Некадашње Станковићеве ханове и оргије и алкохол на славама и саборима заменили су данашњи ноћни клубови и дрога у српској свакодневици, као форма излива страсти, нагона и моћи. Све нове силе усмерене су, да побројимо тезе које се најлакше преликавају из романа у нашу стварност као уметникову далеку будућност, против тела и слободе, воде дехуманизацији односа међу људима и половима и продубљују јаз између богатих и сиромашних или врше насиље над телом и душом.

„Народност је простор самоспознаје и остварења човека; човечност је супстанца народности“ (Бабић 2024: 17), пише критичар разматрајући феномен националне идеје код Његоша. Иако у Станковићевој *Нечистијој крви* готово да нема непосредног помињања националног идентитета, јасно је да његова слика народа српског, иако га не посматра у знаку политичког живота, сва у знаку нечисте крви или нечисте савести, представља најжешћу критику стања и здравља, односно болести духа народа.⁵

У Станковићевом роману будућност се готово не појављује као извесност већ увек „као претња, нада, проблем, феномен, мотив, конструкт у [...] језику, култури, друштву и дискурсу“ свих јунака, и пре ослобођења и после ослобођења, и међу старим и међу младим јунацима. Готово да нико од њих нема представу која разматра будућност или може да анализира историјску и културну специфичност представе будућности — у утопијама и дистопијама. *Нечиста крв* тако доноси апокалиптичну слику разорених јунака: женске душе (Софка и све друге жене) или разуздане и неукротиве дивље снаге мушкараца севдалија, пијанаца, неверних мужева и очева и синова (Караола, хаџи Трифун, ефенди Мита, газда Марко, Томча и други), који репродукцијом нечисте крви у времену иза себе остављају болесне потомке без будућности.

Тако *Нечистију крв* данас можемо посматрати истовремено и као прошлост, и као садашњост, и опет као будућност. Јунаци романа и историјски догађаји као историјско време доказују да „основни облици сваког бића јесу простор и време“ и „биће изван времена исто је таква крупна бесмислица као и биће изван простора“. У условима дегенерисане крви и нечисте

⁵ Ако налаз лоцирамо у друштвеном, историјском контексту, јасно је да мислимо на следеће чињенице: Србија 1910. године има 2.922.058 становника или 99 посто српског хришћанског становништва. Међу њеним окрузима најбројнији је Врањски са 256.130 становника. У исто време Београдски округ имао је 157.220 становника. Роман је иначе штампан у време које се сматра *злајним периодом* српског политичког, привредног и културног живота, али и у време у којем је село само себи било довољно по својој природној производњи.

савести сви они нужно доказују да, када је реч о времену, реч је о „вечном враћању истог“ (Ниче).

И сада, без исцрпне анализе, исказом свезнајућег писца јунака именујемо неке облике испољавања Станковићевих јунака и њиховог бића у простору и времену:

- Тетан Ристо је, сећа се Софка, полудео, био одузет и пијаница, „хранили га везаног“ (Станковић 2010: 19).
- Теодора, мати јој, не види *будућности* у животу са ефенди Митом: „Само то: *свршено је*. Ено он тамо горе бесни! На очи не смем да му изађем. *Ох, црна ја!*“ (курзив А. М.)⁶ (2010: 106), уздише и кука, мислећи да муж продаје кућу, а не кћер Софку.
- Знала је Софка „да ће се њоме *свршићии и уирићии све*“. Она у времену има „предосећање несреће која почиње да се догађа“ (2010: 35).

Одсуство *будућности* Софка осећа или зна, јер јој очева одлука поништава карактер и убија лепоту. Њен вапај као молитва или клетва чује се у *просјору* до неба: „Што тако са њоме да чине; и то њоме, са којом су се до скоро са толиким поштовањем и љубави опходили. А сада: као да она није ништа, и никад ништа ни била. [...] Боже! Боже!“ (2010: 109), грца и у несвест пада.

Како главна јунакиња, жртва нечисте крви и нечисте савести мисли на *будућности* и односи се према централној историјској теми српског народа — сеобама? Одговор је експлицитан и пројектује свест свезнајућег нарагора: „Како све ово треба једном *свршићии, не може се више*, треба бежати, продати и кућу и све... Е, али шта ће онда гробови на гробљу, па родбина, па особито шта ће свет казати“ (2010: 36).

И када је у питању њен однос према оцу, за њу нема *будућности*, јер „у грлу јој је стао плач“ (2010: 87). Исказ имплицира, почев од афективних сећања из детињства, *психолошко време као главно време романа у свим догађајима*.

Свему упркос, Софка би желела да види будућност и да је оствари. На газда Марково: „Богом да ти није просто, ако поћеш и доћеш у моју кућу, а да то сама нећеш“, одговара као да узалуд буди мртвог драгог и наду у будућност: „Хоћу!“ (2010: 124). Кратка срећа што обасја газда Марка учинила је да „није на коњу могао да се смири“ (2010: 128).

Колико су разорне силе нечисте крви и нечисте савести у Станковићевом јунаку, илуструје формула „богом да ти није просто“ као израз етике вере и као битно одређење културе и наслеђа српског народа, с једне, и потајне намере и планова јунака, са друге стране. Импресивни су у нерватури текста и структури романа кратки дијалози или функција народних песама. Као такве, користиле их и Иво Андрић у својим романима. Они објашњавају разлоге због којих је на Андрићевој лествици вредности српских писаца песник „старих дана“, нечисте крви као последице нечисте савести и ликова божјака имао високо место.⁷

⁶ Сва подвлачења унутар цитата су ауторска, осим ако није другачије назначено.

⁷ Упућујемо на Андрићев текст „Споменик Бори Станковићу“, који је први пут објављен у *Књижевним новинама* 16. 9. 1954. године.

Време, кратке песме и кратки дијалози

У *Нечистој крви* иначе нема обиља песама, као што је то случај у Станковићевим драмама. Карактеристично је, као и код Андрића — све су кратке и изражавају суштину драме нечисте крви и нечисте савести и упућују на одсуство било какве будућности за јунаке на личном и породичном плану, али и на укидање будућности народа којем припадају. Илуструјемо налаз примерима песама као гласова „о љубави, чежњи, месечини“ (Станковић 2010: 151) и њиховим значењима, јер су све у знаку несреће, ускраћене љубави, растанака, бола и чемера: „Да знаш, дико, да знаш, дико / Како венем за те“ (2010: 153).

Индикативна је у том смислу слика/сцена у роману девојке што пева у амаму да цео јечи:

„Јао, јао, јел’те, дико, жао? / Јел’те жао, што се растајемо? / Растајемо, а...“

И немогући више од севдаха, баци тас од себе. Тас звекну, одскочи и звечећи откотрља се. Сви се пренуше уплашено, да их амамцика за то ломљење посуђа не грди. Али се и она, стојећи онако на улазу, беше занеле, гледајући, у ону.

Међу тим овамо Софка је *ирцала, као никада у живоју*. У мало што није на глас *јаукала*, тако је плакала. *Пуче јој све њред очима*. Би јој све јасно: да ово, што јој сада толико тешко, оволики јад и бол; да ово што она ето сада плаче као никада, јер је ни рођена мати не виде да се пред њом икада заплака а камо оволико колико сад плаче, да чисто *осећа како јој се срце чуја и снаја распада* — да све то није због тога, што полази за недрагог, већ да је због *другој нечеј, што је веће, јоре*. *Сада се све свршава*. *Оно што је знала, слушила да ће доћи*, али ипак до сада још било далеко, ето сада већ је ту, дошло је. До сада бар, и ако није кога волела, а оно бар се коме надала, чекала га, сневала га и у сну га љубила. А сутра, после венчања *све њресћаје*. Више нема коме ни да се нада, ни о коме да мисли, још мање да сања. Све што је душа волела, за чим је жеднела, и ако не на јави оно бар у потаји неговала, *све сућра иде*, одваја се, откида...

Кида саму себе.

— Ух, ух, тето, тето! (2010: 154).

Уздах тешке туге именује све и све се у опису сажима у сазнање као откровење да свет Станковићевих јунака нема будућност. Слика/сцена Софкиног грчења у Симкином крилу јесте печат на њихову судбину. Психолошки профил јунакиње, казан креативним снагама психолошког и интегралног реализма, има, као и толике друге странице романа — форму психолошке студије. Све је сажето у фокус: песма, кратки дијалог, опис и пројекција душе у трагични рефрен песме именован *распајањем* и романа (који смо подвлачили) — *све се свршава*.

И доиста, пред романом *Нечиста крв*, којем би пристајао и наслов *Нечиста савест*, као најжешћом критиком друштва, критички судити не можемо а да не осетимо разлоге одсуства будућности. Слутњу што се претаче у сазнање да све бива нужно и да се нужно окончава трагично не само због природе лепоте, Софки ће потврдити и амамцика Симка андрићевски кратким дијалогом и песмама које храбре, носе утеху и доносе саучешће: „Писано је, нема се куда, и онда — хајде, да се иде тамо куд се мора!“ (2010: 155–156).

Станковићев свет, дакле, није трагичан само због смртности јунака, већ управо због тог нужног одсуства будућности. Узалуд и Мита тражи пушку: „Да огласим! Нека свет види! Нека свет чује!“ (2010: 126), са идејом да се спаси и огласи будућност. Будућности нема ни за њега, ни за Софку, ни за Теодору, једном речи — ни за кога из тог света. Већ тада је, и не први пут, „са Софком, већ једном *свршено*“ (2010: 127). А кад је испрошена, „цела варош, ситећи јој се, одахну. Дакле једном већ и то се с њом сврши, и да су и они сами Бога молили, па не би им тако испало за руком“ (2010: 140).

Представа о већ више означеном свету и животу као свршеном учеста-ла је и истим термином је више пута означена, посебно у мотивацијском Станковићевом опредељењу да слика карактер и драму главне јунакиње кроз модел трагичне лепоте или мотив пепела у којем окончава. Исто вреди и за низ осталих ликова са којима се она судара и преплиће своју судбину.⁸

Уосталом, у том часу Мита види „варош покривену *йокровом* од кућних кровова“ (Станковић 2010: 126) — чиме се сугерише идеја о ширим и трагичним размерама друштва без будућности. Јер, како каже Стана, Маркова жена, „мало се он крви са том проклетијом (Арнаутима), него и оно дете“ (2010: 139), мислећи на Томчу. Преламајући Станковићеву пројекцију на данашњицу, постаје јасно како се трагично окончала та борба непрестана на Косову и Метохији. Нечиста крв, дакле, пројектује вечити сукоб на „крвавом југу“⁹, како је писао Григорије Божовић у приповеткама чији се завршни рачун своди у наше време.

Све слике и силнице значења свих идеја и сва тридесет и три поглавља романа, заједно са епилогом без броја и наслова, Станковић је срезао тако непристрасно јер је желео да покаже да за његове јунаке и заједницу којој припадају као таквој нема будућности. У том сазнању налази се снага његове уметности и најдубљи смисао везе и односа књижевности и будућности ка којој је усмерен њен главни смисао и тежња. Закон је исти за све: било да су обдарени лепотом, као Софка, богатством које се такође троши и осипа у сваком времену, као ефенди Мита, или оним што се стиче, као код газда Марка — сви су осуђени не само да умру већ и да живе и заједно са својим потомцима остану без будућности.

У психолошкој равни, одсуство будућности и кажњеничку судбину пресликава Софкин психолошки доживљај куће по повратку из амама: На капији су светлела „два фењера [...] као нека два црвена страшна ока [...] — *њој цела кућа замириша на нешто йокојно, мртвачко*“ (Станковић 2010: 159). Одсуства будућности свестан је и ефенди Мита. Остављамо по страни елаборацију друштвено-социјалне и породичне тематике и проблематике у роману, коју је критика у минулих 12 деценија истражила садржану у слици са венчања „како Софка држи за руку, како се мучи, да му малу детињу руку задржи у својој. И то држање младожењине руке било је за њу најтеже“ (2010: 179). Упућујемо на психолошку димензију лика посматрајући га

⁸ Упутно је видети монографију Вука Филиповића, једну од првих која проблемски разматра дело Б. Станковића (в. Филиповић 1968).

⁹ О крвавом југу као простору чији је део и простор романа Б. Станковића исцрпно пише Миленко Јевтовић (в. Јевтовић 1996).

у светлу феномена одсуства будућности. Очекујући пријатеље, Мита седи и мисли:

како ће сад морати силом да пије, да би се брзо опио, те могао да чини оно што мора, као сваки отац. А како му све то тешко пада! Како би све то он оставио, бацно, и запрепашћујући све, као што то њему и доликује, *оџишао далеко, далеко, далеко... Јер на шџа лајџи?* На шта све ово? На шта он да дочекује госте, љуби се са њима, кад њега не весели ништа: ни ти гости, родбина, ни то јело, пиће, седење са њима, весеље, певање и *џобож радовање?!* Али се морало. Није се имало куда. И зато сад он, да би могао да лаже, да се претвара, морао је ту ракију испред себе, испод руке, све више да испија и цигару за цигаром да пуши и баца (2010: 167).

У позадини, као психолошка и музичка завеса на филму или у позоришту, чује се музика и песма као кратка али суштинска слика психолошке драме јунака свесног да га је будућност већ напустила. Речи су тако тачне, тако тужне: „Хаџи Гајка, хаџи Гајка девојку удава, // Ем је дава, ем је дава, ем је не удава“ (2010: 168).

Стилски поступком и кроз сажет дијалог у којем, као у молитви, нема ниједне речи или знака што одступа од психологије јунака и свих пратећих околности или саме реалности, грађен је постепено и лик газда Марка. Он (као тајкуни данас) представља надолазеће и трагичне снаге у српском друштву оптерећене наслеђем и зато је осуђен да остане без будућности. Као нови силник којег је будућност већ напустила, он наређује: „Алиле, бре, земља да игра, тако да свираш“, на што слуга, свирајући „тешко оро“ као огледало у којем се огледа трагична судбина, одговара: „Газда Марко, свирка моја, образ мој“ (2010: 177–178). У исказу слуге налазимо два начела као два услова сваке будућности: знање (свирка моја) и морал (образ мој) као елементе што чине темељ сваке будућности појединца, породице и шире друштвене заједнице. А управо тих елемената, показује анализа, није било и нема у српском модерном друштву ни на почетку новог миленијума, после толико ломова и ратних пораза.

И Софка се, како смо нагостили, јавља као психолог. Она пронице у све друштвене околности и све тајне душе, своје и туђе. Тако малу Миленију доживљава као биће „ропско и срећно, пуно благородности што се даје и њему да живи“ (2010: 193), и тако дефинише свет у којем се и сама нашла. Такав свет је већ остао без будућности и роман *Нечистџа крв* је зато доказ да књижевност, говорећи о слободи, заправо увек има на уму будућност.

Нечиста крв је последица нечисте савести, разузданих патолошких страсти, одсуства морала једног примитивног народ који је све провео у обичаје. По реторици наслова, а не само по изузетно сложеној и вишеслојној причи, наслов романа сматрамо за најсложенији наслов у српској књижевности. Дегенерисана крв, наравно, оставља без будућности све — и појединца, и породицу, и друштво, и то је уводна и исходна идеја Станковићевог романа. Како се та чињеница, као супстрат времена, прелама у Софкиној свести и души? Разврат у којем су Срби, сељаци и варошани, старе и нове газде, убијени од „страсти и чежње“, довео их је до тога да нису могли „ништа разабрати, ништа разликовати, ни род, ни доба, ни године“ (2010: 207). Примерено аналитичком духу и психостилистици писца,

Софка све своди на идеју: „Сви мушки претварају се у једног мушког, све женске претварају се у једну општу женску“ (2010: 206). Исту идеју подупиरे и невероватна прича о деда Вељи, „за кога се причало да је са свим снајама живео“ (2010: 208), и она је илустрација категорије времена у јасно одређеном историјском и географском простору и дугог трајања нечисте крви.

Време: филозофско и уметничко поимање

Како смо у приступу пошли од дефиниција времена филозофа и научника, као оквира нашег тумачења везе и односа књижевности и времена у роману, у завршним разматрањима поново се враћамо још неким мислицима како бисмо књижевнокритичку мисао допунили, јер је то услов новог тумачења и разумевања романа као уметничког времена. Хераклит је одредио време као *чистіо мењање, іако да оно, у својој сушіїни, и јестіе и није*. У разумевању Станковићеве поетике, када је реч о трагедији јунака и српског друштва у *Нечистіој крви*, време јесте, а када је реч о срећи или будућности, време није и нема га.

Кинеска школа тиентаи тврди да се свет изнова ствара у сваком тренутку. Са тог становишта посматрани, време и простор и радња и судбина јунака у роману су исти, готово непроменљиви: сви су трагични и без будућности. На ту идеју можемо ослонити и Аристотелово поимање времена. Грчки мудрац је мислио да је време дељиви континуум који се не може свести на збир невремених тренутака, нити се може свести на промену и кретање, ни на број који се броји. За њега, садашњост је за време исто што и јединица за бројни низ. Он дефинише време и као „број кретања према ономе што је било раније и што ће бити касније“ (Лексикон 1973: 504). Аристотеловски тако схваћен, појам времена остао је меродаван вековима. Исходишне идеје или резултанта Станковићевог романа јесте, наш је налаз у осветљавању будућности, управо у томе: нечиста крв као нечиста савест у *низ*у ствара исте дегенерисане генерације. Тако се у читавом *низ*у јунака и генерација (од Софкиних предака за које зна или их се сећа, до њене деце) у роману потврђује „постојање бескрајног времена као првог и највишег творца“. Као и простор, време у том случају није нека супстанца већ само континуитет илузија, конструкција нашег мишљења и непокретни покретач, „будући да се само не креће, а ипак управља свиме“ (Istorija 2006: 218).

Низ илуструју чињенице: Софка као кроз сан памти чувеног деду Каваролу, грешника и пуштахију; зна да јој је и прабаба Цона била грешница са девером и да је зато изрезала вене; познато јој је да се и чалк Наза чак три пута турчила. Уметнички казано, у непосредном односу према људском временском доживљају, време, дакле, није напосто ток тренутака већ и нешто *субјектив*но, *іошіїо је душа својим доживљајем садашњостіи уједињена с будућношћу и ірошлошћу* (Enciklopedija 1992: 789).

Већ поменути Кант је тврдио да време има истовремено „емпиријски реалитет“ и „трансцендентални идеалитет“, односно да представља „чисту

форму опажаја“, која се налази у људском субјекту (Лексикон 1973: 504). Овај филозофски налаз помогао нам је да разумемо *Нечистију крв*, и то је прави пут да (а) паралелно *емоционално* доживимо Софкину драму и трагичну судбину и да (б) рационално, имајући на уму низ предака и савременика које зна, спознамо одсуство будућности заједнице којој припада. Као чисту форму *чулности или ојажања*, време и простор дефинисао је Хегел и његов филозофски исказ такође помаже нашем емоционалном и рационалном доживљају романа или вредновању његове поетике трајања.

У том смислу и Енгелсово становиште да „основни облици сваког бића јесу простор и време“ и да „биће изван времена исто је таква крупна бесмислица као и биће изван простора“ (Лексикон 1973: 505), у функцији је лоцирања времена и простора у роману. Време је историјско и психолошко а простор је нове српске државе, и обе категорије су представљене као поетика трајања. Тако схваћено време код Станковића у *Нечистој крви*, заправо је дато као право време и „непосредна чињеница свести“ (А. Бергсон), и то је оно што га чини и психолошким романом.

И коначно, да упутимо и на мисао М. Хајдегера, који указује на време као обзор „разумевања битка, а временитост означава као темељну структуру људског постојања“ (Лексикон 1973: 505). Из тога следи и историчност времена на коју смо указали, односно симултаност прошлости, садашњости и будућности какву је пресликао Станковић, преламајући све паралелно као историјско и психолошко време.

Уметничко време романа је зато све то заједно, али и нешто друго. Иако их је мало, има и светлих тренутака и примера наде који отварају будућност јунака. Газда Маркова жена, Софкина свекрва, на сумњу да је живела са свекром, изриче клетву и молитву:

— Човече!... Човече! Ђути, убиће те Господ!... Куку! Зар свекар... Зини, земљо, да сви пропаднемо! Куку, шта доживех! Куку! Госпoде Боже, Госпoде! (Станковић 2010: 215).¹⁰

То је онај српски сељак скоројевић каквих је данас препуна Србија под именом тајкуни, који, не испунивши свој наум да спава са Софком, бежи и рањава и коња, и потом гине негде у туђини и тавнини. „Оде газда и посече алата“, казује слуга Арса и тако ставља тачку на трагичну судбину газда Марка. Интересантан је Станковићев поступак у креирању судбине тих силница мужева што нестају негде иза граница; беже у Турско царство, од којег су се ослободили, па све личи као да нестају у неком новом тамном вилајету. И Мита и Марко и Томча враћају се само да би потврдили свој пад или вршили физичко или сексуално насиље над женама.

Газда Маркова смрт рањава Софку на путу самосатирања, што илуструје исказ: „Немојте ме, бре, људи“, и романопишчев глас, комплементаран са свим средишњим идејама дела и стила, да су његови јунаци људи

¹⁰ Иако је тема комплексна, да бисмо разумели душу Теодорину, овде подсећамо на чињеницу да је молитва, почев од оне у Гетсеманском врту, као духовна битка између увек две природе, „људске која се плаши неизбежне патње“, коју би да избегне, и „божанске која му улијева снагу“ (Hall 1998: 210).

без будућности: „те је ето сад сасвим уништише“ (Станковић 2010: 223). Његово скончање у тамном вилајету из којег се и родио са сумњом да не зна да ли му је Томча син или брат, уоквирује слика мртваца на колима која вуку два црна стара бивола: „у среди, црнио се Марко мртав, испружен, укочен, покривен широким гуњем“ (2010: 226).

Искру наде као нову реалност или какво сновидно провиђење доживела је Софка после Маркове смрти и њу илуструје следећа слика:

Ова кућа није у вароши, међу светом, него као негде далеко, на неком жутом песку, усред неке пустиње и све се то спаја у једно, и све као нешто живо, заједно са месечином иде, креће се (2010: 228).

Резултанта свих дуготрајних узрочно-последичних процеса проистеклих из нечисте крви и нечисте савести јесте израз праве мере и настаје као след трагова грехова и трагова главних јунака као мртваца. И кад је помислила да, после Маркове смрти, не може бити горе, Софка је, с разлогом, у своје биће зато оставила сумњу: „И била је уверена да теже, горе не може бити, али, ипак, ипак, ко зна, можда...“ (2010: 230).

Путеви ка будућности и слободи су, упркос танкој нади, упитни.¹¹ „Време радости би кратко: Снага, засићена свачим, уморна, трнула јој је и треперила од насладе“ (Станковић 2010: 234). Сваки повратак људи или нови сусрет раздирао јој је живот, завршавао се траумом и драмом и остављао ју је без права на будућност и слободу: и очев, који је продаје или долази за паре, и свекров, који је говорио: „ја што рекох, не порекох“ (2010: 107), и који чека испред собе или гине, и мужа, у којем је прорадила болест нечисте крви и који се враћа да је злоставља и постане отац дегенерисане деце или нове генерације.

Када отац дође, после кратке среће и ускрснућа Софкине љубави да тражи паре, она „поче осећати како јој душа, сва њена унутрашњост некако *мртвачки заугара*. Поче да дрхти и да се тресе од неке неизмерне *несреће*, коју *предосејши* да ће се десити“ (2010: 242). На свет и људе без будућности, у које и сама припада, у финалним страницама романа, следећи шкрти дух језика и стила писца, упућује и мати јој Теодора, ускличним јауком: „Ох, проклети! И само то. Ни ко проклет. Да ли цео свет или само они мушки: и Софкин отац, и њен муж, покојни Марко, па сада и њен син, Томча“ (2010: 250), наставља Станковић и закључује њену клетву, жене и мајке.

Софка полако скончава: пребијена, злостављана, опијена, да би се „сасвим умртвила“ (2010: 251). Рађају се нови дегенерисани из нечисте крви, слабоумни и болесни, остављени и запустени, „каква деца, какав пород“:

Толико је то ишло *далеко*, толико је после Томчиног одласка била *луда*, не знала за себе, да би, онако пијана, ноћу падала и онда *звала седи слује*. И зато су онда сви момци, што би служили код ње, морали увек бити глувонери (2010: 251).

¹¹ Мање од четири деценије после *Нечисте крви*, у српском народу ће завладати једна друга врста пошаста коју велики романсијер, мислилац и писац романсиране историје српскога народа, Добрица Ћосић (1921–2014), назива титоизмом. Он пише: „Историјски конзервативно биће српског народа остварено је у Титовом самоуправном социјализму. Код Срба су подстакнути нерад, примитивност, лоповлук, аморалност, неодговорност, разулареност, примордијално србовање, агресивност, асоцијалност и сл.“ (Ћосић 2024: 240).

На једну болест, дакле, надовезује се нова болест нечисте крви и нечисте савести као ланчаних реакција. То казује свезнајући и непристрасни приповедач, сценариста и редитељ драме, заокружујући романескну причу о свету људи и народа без будућности и слободе у роману. Та примарна идеја следи из новог читања књижевности, која, по својој природи, увек осветљава будућа времена:

Све јој је било јасно. Све се, исто као некада и сада понавља. Исто као што су од оног њиховог хаџи Трифуна њени почели да пропадају, тако ево и овде почиње од свекара јој, Марка, мужа Томче и ње саме. А бар да се њоме заврши, него се ето продужава њеном децом, унуцима, праунуцима. И ко зна, нека њена чукунунука, која ће се можда звати Софка, биће сигурно онако лепа, бујна, као што она беше, а овако ће и свршити, овако ће за све њих платити главом и њу, Софку, бабу своју, проклињати и кости јој у гробу на миру не остављати (2010: 252).

И на крају, анализу закључујемо питањем: у чему уметник, имајући на уму ланчану реакцију и процесе у историјском времену, види будућност својих јунака или света којем теже? Парадоксално, само на први поглед — види их у уметности и знању. Уметност и знање су услов слободе или претпоставка будућности. Иако запуштена и отупела, понижена и изгубљена као женско биће које „давно се суши“ (2010: 255), Софка завршава у *йе-йелу*, „сањива, дрљава, посута концима и праменовима вуне и памука од спаваћих хаљина, затрпала босе ноге у пепео око огњишта, гледајући око себе весело и слободно“. Дакле, будућност Станковићевог света и јунака јесте у слободи.

Продубљујући слику и уоквирујући портрет несрећне лепотице без будућности и здравог порода, без снаге да оствари нормалну породицу, Станковић се мотиву пепела враћа поново у завршним редовима романа и показује како Софка, „седећи до огњишта у кујни, нагнута над њим, чепркајући машицом, одвајајући крупнице угашенога жара, онда по чистом и меком пепелу, повлачећи неке меке нежне потезе [...], шара по пепелу“ (2010: 256). У тим чиновима и у њеном ткању и везу он проналази знање и уметност као будућност човечанства.

Станковић је, дакле, може се са сигурношћу закључити, извршио временовање својих јунака. Учинио је то тако што је показао да разликује космичко време од феноменолошког, односно унутрашњег времена, које се не може мерити јер је непрекидно и доживљено. И зато је Софка, као и сви јунаци *Нечисте крви* као нечисте савести, и нужно саздана у процесима ланчане реакције, остала без слободе и будућности. Тиме је прихваћено филозофско тумачење времена по којем је оно непокретни покретач, *дугући да се само не креће, а ипак свиме ујравља*.

Литература

- Андрић 1997: И. Андрић, „Споменик Бори Станковићу“, *Умејник и њејово дело*, Београд: Просвета, 179–180.
- Бабић 2024: Д. Бабић, *Небеско наречеје: књија о Њејошу*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
- Денић 2010: С. Денић, „*Нечистија крв* 100 година после (реч уз фототипско издање)“, у: Б. Станковић, *Нечистија крв*, фототипско издање, Врање: Учитељски факултет, 257.
- Денић 2011: „*Нечистија крв*“ *Борисава Станковића сто јодина јосле (1910–2010): ѿемајски зборник*, гл. и од. ур. С. Денић, Врање: Универзитет у Нишу, Учитељски факултет.
- Јевтовић 1996: М. Јевтовић, *Личности и дело Гријорија Божовића*, Зубин Поток: „Стари Колашин“; Приштина: Нови свет, Институт за српску културу.
- Павловић 1997: Б. Павловић, *Филозофски речник*, Београд: Плато.
- Речник 2004: *Речник филозофских јојмова*, потпуно изнова прир. А. Регенбоген и У. Мајер, прев. А. Гордић, Београд: БИГЗ.
- Станковић 2010: Б. Станковић, *Нечистија крв*, фототипско издање, Врање: Учитељски факултет.
- Ђосић 2024: Д. Ђосић, *Књија о Тију*, Београд: Лагуна.
- Филиповић 1968: В. Филиповић, *Свети дејинства у делу Боре Станковића*, Приштина: Заједница научних установа Косова и Метохије.
- Blekburn 2013: S. Blekburn, *Filozofski rečnik*, prev. Lj. Petrović i dr., Novi Sad: Adresa.
- Enciklopedija 1992: *Enciklopedija živih religija*, gl. ur. K. Krim, prev. Lj. Miočinović i dr., Beograd: Nolit.
- Hall 1998: J. Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, prijevod M. Grčić, Zagreb: Školska knjiga.
- Istorija: 2006: *Kembridž ilustrovana istorija religije*, ur. Dž. Bouker, prev. B. Kovačević, N. Milivojević, Novi Sad: Stylos.
- Leksikon 1973: *Enciklopedijski leksikon: mozaik znanja*, t. 10, *Filozofija*, ur. D. Grlić, Beograd: Intrapres.
- Rajković 2018: *Dah duha: antologija aforizama*, priir. V. Rajković, Podgorica: V. Rajković.

Ana. M. Mumović

**Nečista krv (Impure Blood) and/or Impure Conscience as a Chain Reaction
(The World of Bora Stanković as a Gallery of Characters without a Future)**

Summary

This paper departs from the premise that every consideration of the relationship between literature and the future necessarily entails a critical view of history. On the applied level, by accepting time as a “fundamental category of thought”, *Nečista krv* (Impure Blood) can be read as a metaphor of impure conscience, approached with an awareness of Stanković’s historical orientation toward the tragic Serbian family and society—not only through the prism of the tragic beauty of the female figure.

The problem of the connection between literature and the future reveals both the uniqueness and significance of *Nečista krv* and explains its place among the foremost Serbian novels. At the same time, this perspective shows why the novel, in its sharpened form, remains open to questions of history and identity in ways that are still relevant today.

Stanković presents an apocalyptic vision of ruined characters: the wounded female soul (Sofka and others), and the untamed destructive forces of men—pleasure seekers, drunkards, unfaithful husbands, fathers, and sons (Karaola, Hadži Trifun, Efendi Mita, Gazda Marko, Tomča, among others). Through the reproduction of impure blood, they leave behind degenerate offspring with no future.

The analysis concludes with a paradoxical insight: the only path to freedom, and therefore to the future, lies in art and knowledge. Although humiliated and lost, Sofka ends in ashes, yet the world of Stanković's characters points toward freedom as the ultimate horizon.

Key words: Bora Stanković, *Nečista krv*, time, history, Serbian people, literary characters.

Штампање овог броја часописа помогло је Министарство културе
Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

811.163.4(05)

821.163.4(05)

ОКТОИХ : часопис одјељења за српски језик и
књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној
Гори / уредник Лидија Томић. – Год. 1, бр. 1/2 (2011) – . –
Подгорица : Матица српска – Друштво
чланова у Црној Гори, 2011 (Београд : Службени
гласник). – 24 cm

Два пута годишње.

ISSN 1800-9107 = Октоих (Подгорица)

COBISS.CG-ID 18588432